

Калоян Васев

ТОДОР АЛЕКСАНДРОВ ЛЕГЕНДАРНИЯТ КОМИТА

БЪЛГАРСКА **ИСТОРИЯ**

© Калоян Васев, *автор*

© Ангел Златков, *научен консултант*

© Станимира Вътева, *отговорен редактор*

© Мирела Мишева, *коректор*

© Александра Младенова, *графично оформление*

„БИ 93“ ООД
София, 2021 г.

ISBN: 978-619-7496-72-7

СЪДЪРЖАНИЕ

ДРАГИ ЧИТАТЕЛЮ	9
БЪЛГАРСКИЯТ ВИТЛЕЕМ	13
МЪЛЧАЛИВИЯТ ДАСКАЛ	18
ПРЕЗ КОЧАНИ ЗА ГУАДАЛКИВИР	23
ВАМПИР СРЕД ВАМПИРИТЕ	32
ВЕНДЕТАТА	49
РЕВОЛЮЦИЯ ИЛИ ФАРС?	56
ПОД РАЗЛИЧНИ ЗНАМЕНА ЗА ЕДИН И СЪЩ ИДЕАЛ	74
ПРЕДСКАЗАНИЕТО НА ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ	83
ЛЮБЕЗНИЯТ ГОСПОДИН КРАЧОЛОВ	95
НОВИ ПРИЯТЕЛИ, СКРИТИ ВРАГОВЕ	103
КОМИТА ПОД ПАГОН	112
ДОВИЖДАНЕ В СВОБОДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ГРАДОВЕ... ..	130
ТРЕТАТА БАЛКАНСКА ВОЙНА	142
ДИПЛОМАЦИЯ ПО АВТОНОМИСТКИ	148
БАНКЕТИ, ДИНАМИТИ И СВОЕНРАВНИ КОМИТИ	157
ВАЛАНДОВСКА ПЕСЕН	171

ДВА РЪЖДЯСАЛИ КУРШУМА	188
С ЩИКОВЕТЕ НА СВОБОДНИТЕ КЪМ СВОБОДАТА НА УГНЕТЕНИТЕ	196
ЧЕРЕП, КОСТИ И ЕДИН ЖЕЛЕЗЕН КРЪСТ	207
ЗАД ЗАВЕСИТЕ НА ЦЕЛОКУПНА БЪЛГАРИЯ	215
НЕЛОЯЛНИЯТ ПРУСКИ ОРЕЛ	228
В СВОБОДНО КРУШОВО	242
СРЕД ПЕПЕЛИЩАТА НА ПОРАЖЕНИЕТО	248
БЯГСТВОТО	266
ВМРО НА СЦЕНАТА	277
АКО НЕМА ЕДНА ОКА ВЪШКИ, НИКОЙ НЕ Е КОМИТА... ..	289
ПАТРИАРХ И ВЕЛЗЕВУЛ	303
В СТРАНАТА НА СЪЛЗИТЕ	316
ДА ГО СКЪРШИШ ФЕНЕРОТ	327
БУРЕВЕСТНИК С ПУШКА И ПЕРО	337
ЧЕРВЕНИ КАПИ И СТУДЕНИ КУРШУМИ	356
ПРЕВРАТЪТ	376
В СЯНКАТА НА ВАВИЛОН	396
ГНЕВНИТЕ ЧЕДА НА КЪРВАВИЯ ВАРДАР	409

(НЕ)ВЪЗМОЖНИЯТ НЕУТРАЛИТЕТ	417
ЦАРЯТ НА МАКЕДОНСКАТА МИСТЕРИЯ	432
ТРЪНЛИВИЯТ КРЪСТОПЪТ	452
В ЗМИЙСКАТА ПРОПАСТ	478
ИЛИНДЕН, МАЙКО, ИЛИНДЕН... ..	496
ДРАГИ ТОДОРЕ И САНДРЕ... ..	507
ЦЪРНО МУ БИЛО ПИШАНО... ..	538
ТОЙ МАМИ СЕ В НАДЕЖДИ СЛАДКИ ОТ ЛЮЛКАТА ДО САМИ ГРОБ	567
КАК ПИСУКАТ МАЛКИТЕ ВЪЛЧЕТА	576
ОТЗВУКЪТ	594
БИБЛИОГРАФИЯ	612

Драги читателю,

Връцете си гържиш най-подробната биография на българския революционер и лидер на „подземната държава“ Тодор Александров.

В масовата памет са останали немалко цветисти изрази, характерни за епохата на вождата и възстановителя на революционната борба в Македония. Автономия, Организация, сръбски свиняри, гръцки паликрета, „ке те лапне Месечината“, „забавя, но не забравя“, предавник, братски куршум, „дългата ръка на ВМРО“, „прати го за с. Невратово“, кървавиот Вардар, Старио, Терзията, и пр. Този дълъг списък предизвиква любопитство, но за мен, струва ми се, най-интригуващ винаги остава строгият поглед върху изпитото и църномурно лице на родения в Щипско Ново-село Тодор Александров. Ходил съм немалко пъти на лобното му място и гроба му в неграта на Пурин. Край красивата и уютна последна обител на войводата винаги се питам редовните въпроси какви са координатите на неговите убийци, защо е погубен и доволен ли е от днешното време на търгашеството с паметта и делото му. Още когато започнах да чета по-задълбочено за македонското движение, имах мъглява идея да напиша нещо за непрежаления Тодор Александров, но дори не предполагах, че ще бъде книга.

Неминуемо човек спира да гледа толкова романтично на граматичния му живот, когато се задълбочи в процеса на писане. Постарал съм се погледът ми както върху революционния водач, така и върху времето, в което живее, да е обективен. Книгата е богата на цитати от съвременници и откъси от старите текстове и документалното наследство с цел максимално доближаване до атмосферата в света на македоно-одринското освободително движение и до душата на именития му ръководител Тодор Александров. Много от източниците тук за първи път виждат бял свят, с което искрено се надявам да допринесат за обогатяването на биографията на Александров и дори да станат отправна точка за бъдещи изследвания. Житейският му път определено е предизвикателство за изследвателя – Тодор Александров е ключова фигура за три епохи с различни характеристики,

което обуславя и нееднозначните оценки за възглавявания от него нелегален институт на македонските българи. Считам, че читателят ще бъде заинтригуван от изпитанията пред волевия и дееспособен революционер.

Жизненият път на Тодор Александров илюстрира едновременно романтиката и трагизма на борбата за освобождение на македонските и тракийските българи, представяйки на нас – техните наследници, трудностите и изборите, пред които те са били изправени по пътя към осъществяването на националната кауза. Още в детските си години Тодор усеща пулса и преживява несгодите в живота на българите в Османската империя, което калява характера му и го подготвя за тежките изпитания, които му предстоят по време на обучението му в големия град – Скопие. Край Вардар той вкухва борбата срещу разпространяващата се сръбска пропаганда и благодарение на напътствията на своя учител Христо Матов влиза в редиците на изграждащата се националноосвободителна организация. Следват дълги и трудни години на борби, тревоги и надежди, в които щастието и покрусата вървят ръка за ръка. От страховитата сянка на Хафъз паша, през учителската катедра във Вница, влажните килии в скопския зандан Куршумли-хан и усойте на „нелегалното царство“ на Мише Развигоров до бойните полета на Българската армия по време на Войните за национално обединение, Тодор Александров запазва своя твърд характер и вяра в правотата на своята кауза, доказвайки себе си като верен син на Македония и българското племе. В последвалите години на изпитания и тройна конфронтация – както срещу сръбския и гръцкия денационализаторски режим в Македония, така и срещу българското правителство, Александров не губи компаса си за отстояване на организационната независимост и на българския характер на Македония. Драматичните месеци в последната година от житейския му път, които го изправят в сблъсък с Военния съюз и Виенската большевишка централа, и му поднасят разочарованието на задълбочаващата се организационна криза, довеждат до злокобното престъпление, извършено на тъмната пиринска пътека в края на август 1924 г.

Бурният живот на легендарния българин и водач на борческа Македония Тодор Александров, роден преди точно 140 години, е вдъхно-

вение за всички, които са чували за него, но и предизвикателство за изследователите – богатата му биография крие още много тайни. Убеден съм, че както приживе войводата се е превърнал в сплотяваща фигура за чедата на революционната борба, така и днес легендата му е способна да сплоти разделените от десетилетия на терор и мъка родни братя.

Калоян Васев
София, 2021 г.

БЪЛГАРСКИЯТ ВИТЛЕЕМ

Романтичният македонски град Щип, разстлан със своите вековни руини и със старите си полусъборени къщи в левия брег на река Брегалница, открай време играе първенстваваща роля в църковните и в политическите борби на българската държава.¹

Магнетичната личност на Тодор Александров е неразривно свързана с революционната борба на македонските българи. Александров – „воинът на три епохи“, посвещава на Македония целия си съзнателен живот. Несломимият му български патриотизъм оказва обаятелно влияние върху цели поколения дейци на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Изграждането на волевия му характер е дълъг процес, в основата на който стои бунтовната среда на родното му щипско Ново-село.

Несправедливо прокараните с Берлинския договор държавни граници, оставили Македония и Одринско извън пределите на младото българско княжество, трасират политическия и революционен път на македонските българи. Градове с фундаментален принос за Българското възраждане – Охрид, Битоля, Кукуш, Банско и др. ще излъчат плеяда нови личности, които да поемат знамето на старите български революционери и да го побият на македонска земя.

Централно място сред тези градове заема Щип. Антон Страшимиров изтъква *достоепния национален образ и култ* на щипяни. Кръстопътното положение, плодородието на Овче Поле и *революционният българизъм* на българите обуславят ролята на Щип като пълнокръвен български възрожденски център далеч преди Освобождението на България. Щип излъчва в борбата за българска църква редица апостоли, просветни дейци и будители – Михаил и Арсений Костенцеви, Йосиф Ковачев, Михаил Гаврилов, Георги Милетич, поп Атанас, Апостол Златанов, Апостол Поликарев, Павел Грозданов и др. Градът на Брегалница е един от малкото градове в Македония, за който се предполага, че е посетен от Васил Левски, известен на щипяни като „Гайтанджията“. В годината на Съединението Захарий Стоянов и Спиро Костов упълномощават младия Гьорче Петров да основе революционен комитет

¹ Мнението на българския журналист от Щип Петър Завоев е широко споделяно от мнозина изследователи. Христо Силянов поставя града редом до Кукуш като „крепост на българщината“ източно от Вардар.

в Щип. Показателно е, че макар да не развива дейност заради последвалата война, в рамките на месец комитетът вече наброява 46 членове.

Описвайки родния си Щип, проф. Александър Балабанов отбелязва, че българите съставят две трети от населението в града. Едната част е групирана *в средата (...), гдето бяха чаршиите и ханищата, магазините и локантата*. Останалите живеят по брега на река Отиня, в периферната, но историческа махала Ново-село, *гдето нямаше никак турци и представляваше нещо като свободна българска република с хубавата черква „Св. Богородица“*.² Българската самобитност и географската отдалеченост на Ново-село допринасят за развитието на *собствена гордост, колективна чест и самолюбие* у жителите му.

Положението на щипските българи спрямо останалите българи в границите на Османската империя е по-особено – югозападно от града се простира тясна ивица от компактно турско население. Районът между Щип, Велес и Неготино е използван от османските власти за набирание на башибозук за терор над българите от Лакавишко, Велешко, Неготинско и Овчеполско. Идентично е положението и на североизток, по поречието на Брегалница. Тези фактори поставят Щип между чука и наковалнята – сред население, което, с малки и спорадични изключения, е лоялно на Високата порта.

От 1870 – 1871 г. сред щипските възрожденци е и помощникът на учителя Йосиф Ковачев във въвеждането на новата учебна система – рожденият през 1849 г. именно в „българската република“ Ново-село Александър Попорушев – педагог, поет, музикален композитор и *отличен черковен певец*. Произхожда от стар свещенически род, един от най-видните щипски такива.³ Традиционно се смята, че бащата на Александър Попорушов е изтъкнатият свещеник поп Оруш. Наскоро намерените спомени на дъщерята на Александър и сестра на Тодор Александров – Кира Александрова, предоставят по-точен поглед върху бележития щипски род. *Неговия баща* (на Александър) – *свещеник Константин, майка му Ефрусина, нейния баща поп Апостол, неговия баща поп Оруш живели са*

² Васил Кънчов твърди, че към 1895 г. в Щип живеят 10 900 българи, 8 700 турци, 800 евреи и 700 цигани.

³ Родът на Тодор Александров излъчва немалко видни личности – неговият пращадко поп Апостол Поликарев е делегат от Кюстендилската епархия на Първия български всенароден учредителен събор в Цариград през 1871 г., когато е изработен уставът на Българската екзархия. Втори братовчед на Александър Попорушев е бъдещият регент на Царство България и член на БКП Тодор Павлов. Прапращадото на Александров – поп Оруш, е груз виден български възрожденец. Родът Попорушеви е сроден още с Ципушеви, Тошеви, Моневи и Хаджияневи.

дълги години и са просвещавали българския народ. Свещеническият потомък Попорушев, бащата на Тодор Александров, е първият, който избира различно поприще от това на своите предци, като става учител. Александър Попорушев се жени рано за потомката на богатия български род Хаджияневи – Мария. От този брак се раждат дванадесет деца, от които само седем доживяват пълнолетие – Екатерина, Тодор, София, Василка, Елена, Кира и Константина.

Хронологичната рамка около рождението на Тодор Александров обуславя революционния му път. Роден е на 4 март 1881 г. – три години след създаването на Княжество България и дванадесет преди създаването на Българските македоно-огрински революционни комитети. Александров принадлежи на „следберлинското“ поколение, което ще встъпи на историческата сцена като второто такова на Македоно-Огринското движение. Семейната среда, в която Тодор Александров израства, е друг фактор, предначертаващ житейския му път. Детските си години той прекарва в родното си Ново-село, където екзархийски учител в непълната гимназия е баща му. *Сам си измисляше играчките и сам си ги правеше, споделя майка му Мария Хаджиянева пред Константина Александрова. Така, тогава в турско време всички са носели фесове, а и децата требвало от малки да носят такива. Щом овехтявало фесчето на Тодор, купували му ново. А той взимал старото, нарезвал лентички, съединявал ги, и така си правел патрондажи. Изрезвал от дръвца патрончета и от некоя дъсчица пищови, вбъоръжавал се с тези свои неща и така се е чувствувал най-щастлив. И понеже е слушал в семейството, че турците се държат много лошо с българите, като го запитвахме за какво му са тези работи, той ни казваше, че ще тепа турците.*

През 1888 г. Екзархията праща Александър Попорушев в Радовиш, където Тодор Александров продължава учението си. Освен че основава първото редовно училище в града, Александър Попорушев е натова-рен с мисия да изкорени проникващото в околията протестантство. В рамките на няколко години резултатът от дейността му е осезаем в цялата околия. В Радовиш Тодор Александров се сближава с младия Коце Ципушев – бъдещ негов зет и революционен геец в Струмишки окръг на ВМОРО, който впоследствие ще изживее 19 кошмарни години в сръбските затвори.

През 1893 г. семейство Попорушеви се завръщат в родния им Щип. Същата година, в „столицата“ на македонските българи – Солун, шестима все още неизвестни младежи (Дамян Груев, Андон Димитров,

Петър Попарсов, Христо Батанджиев, Христо Татарчев и Иван Хаджиниколов) създават Българските македоно-огрински революционни комитети, по-късно прераснали във Вътрешната македоно-огринска революционна организация (ВМОРО). Уставната цел, която новите революционни лидери си поставят, е извоюването на политически права за македонските и тракийските българи чрез автономия за останалите под османска власт Македония и Огринско, по модела на вече несъществуващата Източна Румелия, като етап към бъдещото присъединяване към Княжество България.

1894 г. е ключова година за развитието както на Щип, така и на прождащата ВМОРО. С настъпването на лятото, Даме Груев *отъва първите нишки на конспирацията*, правейки обиколка из Македония. Почвата се оказва благодатна и революционните комитети никнат бързо. След Солун, Прилеп, Битоля, Охрид и Ресен, идва ред и на Щип. Там духовитият и ироничен смилевски мияк се задържа по-дълго, защото Щипското училищно настоятелство, начело с местния търговец Тодор Лазаров, го кани да стане учител в града през учебната 1894 – 95 г.

От позицията на новото си местоназначение Даме проучва доколко щипяни са възприемчиви на идеите му. За разлика от други градове в Македония, където идеята за революция трудно прониква, Щип се оказва отворен за организационна работа. Интересни сведения за този конкретен епизод оставя Христо Попкоцев, който по това време е противник на революционната дейност. Даме добродушно го подкача:

Е, Попче, (...) как мислиш, ще можем ли да заработим на революционна нога? С училища и черкви нема ни след 1000 години Македония да се види свободна, а народът ден из ден се губи; животът, имотът и семейната чест на българина са всека минута изложени на турските произволи (...). Срещу силата на турците трябва да организираме народната сила и ще видиш тогаз, как турците ще треперат и не ще смеят да вършат произволи и убийства, защото ще знаят, че има кой да ги накаже.

Няколко месеца по-късно Щипското училищно настоятелство и Екзархията назначават двама кукушани за гаскали в щипско Ново-село. Това са Гоце Делчев и Туше Делииванов. Дамян Груев е първият, който ги посреща. *На вечерята, спомня си Делииванов, когато се отвориха разговорите, при поставения от Даме въпрос защо не сме останали в България, Гоце разгъна своите планове надълго и широко. Даме само слушаше и след като Гоце свърши, той с радост извика „Добре сте ми дошли“ и извади и ни подаде един устав на „В.М.Р.О.“.*

Революционното кръщение на Гоце Делчев е последвано от интензивната съвместна работа с Даме Груев. Ефектът от нея се отразява почти мълниеносно в цялата околия. Именно Щип е градът, където ВМОРО се масовизира за първи път. За три месеца повечето щипяни и голяма част от българите в Овчеполията влизат в съзаклятието. Двамата дейци изнасят беседи за Априлското въстание, Съединението на България и Източна Румелия, Обединението на Италия, антиосманските движения в Сърбия и Гърция. Почвата за революционна дейност се оказва по-благоприятна дори от очакванията им, а резултатите от работата им – дълготрайни. Едни от най-изтъкнатите и самоотвержени дейци на организацията до самия ѝ край са именно щипяни. Щипяни са и авторите на цели глави от дейността на българското националноосвободително движение в Македония. Христо Силянов отбелязва, че под ръководството на двамата апостоли *Щип става опитно поле за революционна педагогика и там се трасира един метод за организаторска работа, който се усвоява после съзнателно и в други места, по внушение или под непосредствено ръководство на двамата първоапостоли*. Географското положение на „революционната лаборатория“ е стратегическо както за съседните околии, така и за цяла Македония впоследствие. Делчев и Груев се възползват максимално от това – Груев е в постоянна кореспонденция с дейците на югозапад, в Битолско, а Делчев от своя страна – с тези на североизток, в Княжеството. За кратко време са организирани съседните Кратовско, Кочанско, Паланечко, Малешевско, Радовишко и са отворени канали към България. Така, съчетанието между географското значение на Щип и успешната съвместна работа на двамата дейци издига града като основен център на градящия се организационен скелет източно от Вардар.

През 1894 г. Даме Груев заклева първия Щипски революционен комитет (в състав Тодор Лазаров, Коце Гочев, Ване Панайотов и Мише Бачов) и учителите Мише Развигоров, Ефрем Чучков, Гьошо Гочев и Мите Миразчиев. Сред тях е и Александър Попорушев, който има значителен принос в организирането на съседния Радовиш. Междувременно младият Тодор завършва III прогимназиален клас и се ориентира към Солунската българска мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“, където се коват голяма част от бъдещите кадри на македоно-одринската борба. Поради липсата на средства обаче, желанието на Тодор Александров да замине за Солун се осуетява и той заминава за Скопското педагогическо училище.

МЪЛЧАЛИВИЯТ ДАСКАЛ

Александров влиза в „Българското мъжко трикласно и педагогическо Училище“ в Скопие като полустипендиант през 1895 г. – годината, когато то придобива статут на педагогическо заведение, чрез което Екзархията официално се сдобива с подготвителна школа за български учители в Скопската епархия. В своите бележки за настоящето и миналото на Скопие Васил Кънчов предоставя цялостен поглед върху просветното дело на различните етноси в града до 1896 г. *В града има 7 първоначални български общински училища, едно шестокласно педагогическо училище и едно четверокласно девическо училище. Последните две са екзархийски училища и са снабдени с пансион за вѣнкашни ученици.* Именно сред тях е Тодор Александров.

В Скопие той се озовава в среда на трескава, но тиха война, която ще дамгоса живота на цели поколения македонски българи. Като жители на един от големите градове в северната част на областта, скопяни са едни от първите, принудени да се борят с новата сръбска държавна пропаганда. С настаняването на сръбски консули в Скопие, Битоля и Солун в края на XIX век сръбската агитация набира инерция, която преминава в опити за създаване на сръбски училища, превземане на български манастири и съюз с османската администрация и подкупени служители на Вселенската патриаршия срещу българските църковно-училищни общини в Скопско. Отначало сръбските претенции се ограничават до северните предели на областта (наричани от сърбите „Стара Сърбия“), а при по-късни сръбски етнографи те стигат чак до Солун.

Тази тема е предмет на дискусия още тогава сред българската интелегенция от Македония. *Сръбското правителство разбира, че за да има пропагандата им здрава опора, треба да се закрепни сръбското дело в центъра на Северна Македония, в Скопье,* пише историкът и философ от Велес Иван Георгов през 1897 – годината, когато в Сърбия управлява шовинистът и основоположник на македонизма Стоян Новакович⁴. Революционният

⁴Съзнавайки, че сръбската идея е крайно непопулярна в Македония, Новакович е първият сръбски учен, предложил създаването на отделна македонска народност като средство за откъсване на Македония от българската национална цялост. Той не вярва, че сръбската пропаганда би могла да победи при евентуален директен сблъсък с българската идея в Македония, представявана от местното население и интелегенция. Тезата му не среща разбиране сред тогавашните сръбски политически кръгове, но десетилетия след смъртта му ще се превърне в държавна политика на Югославия.

летописец Христо Силянов констатира, че ВМОРО се натъква на сръбско-турски фронт в Северна Македония и че първите сръбски агенти са навсякъде и турски шпиони. В едно от последните си интервюта през 1905 г. основателят на ВМОРО Дамян Груев също прекрасно обрисова генезиса на сръбската пропаганда. Сам схванал като стипендиант на Белградския университет стремежите на Сърбия, Груев посочва в спомените си, че идеята за организирано революционно движение е освен всичко друго, и превантивна мярка преди да успее сръбската пропаганда да се засили и раздробява народа.

Сред интелигенцията, която адресира новата опасност, е и деецът на Вътрешната организация и фолклорист от Струга Христо Матов, по това време учител по български език и директор в Скопската педагогическа гимназия, където ученик му е младият Тодор Александров. Връзката между двамата е фундаментална за революционния път на последния. Прагматичният характер на Александров в голяма степен се оглежда в теоретичните трудове на Христо Матов.

„Мълчаливецът“⁵ влиза в редовете на ВМОРО през 1895 г., заклет от Дамян Груев. *Тогавя Екзархията бе ме назначила за директор на Педагогическото училище в Скопие. Аз положих основите на революционното движение в тоя град*, пише Матов. Назначението му в Скопие се случва непосредствено след речта му в „Славянска беседа“, по-късно издана като брошура под заглавието „Сръбските претенции в Западна България“. В нея той разглежда подробно историята на областта Македония, промените в сръбските възприятия, настъпили след 1878 г. и генезиса на гържавната им пропаганда. Говори за научната необоснованост и абсурдността на сръбските аспирации не само към Македония, но и към градове като Панагюрище и реки като Янтра, и призовава българите да не тръгват по подобен път: *Далеч от нас, далеч от нас подобен шовинизъм! Да не се лакоим за чуждото! Гдето имат право другите, дайте им го! Не търсете Велика България, ами търсете Целокупна България!* В заключението си той съзира и формулирания от Новакович сръбски македонизъм. *Едно нещо Сърбите още се надеят да сполучат, то е – да направат от македонските Българи особена македонска народност, та така поне да осуеят целокупността на България, която ги плаши. Днес Македония не е лишена и от такъв род сръбска пропаганда.*

Освен учител и революционен деец, Матов е и инспектор на училищата в Скопска епархия. Именно на тази му длъжност се дължи до

⁵ По проф. Никола Милев.

голяма степен *успехът на революционното дело в този край*. Той работи в тясно сътрудничество с екархийския Скопски митрополит Синесий, издействал му среща с българския министър-председател Константин Стоилов през лятото на 1896 г. След срещата премиерът записва в своя дневник, че *революционната идея [е] много разпространена в Македония; сръбската пропаганда не е опасна; руският консул помага на сърбите; има нужда от оръжие*.

Вероятно с дейността на Матов като скопски училищен инспектор е свързан любопитен случай от ученическите години на Тодор Александров, който е пример за набиращата сила антисръбски настроения в града. Матов пише, че първото сериозно подозрение от страна на османската власт спрямо него е от есента на 1896 г. *За да отбегна погледи и донекъде за всеки случай да изгубя дири, отидох в Щип – по ревизия*. Позицията на училищен инспектор, съчетана с наченките на османско подозрение спрямо него, провокират стружкия фолклорист да сложи край на два местни спора между дейци на ВМОРО в Щипско Ново-село и Кочани – първият през есента на 1896 г., вторият през пролетта на 1897 г. Именно през тази учебна година, в Скопското педагогическо училище избухва кратък ученически бунт *против пансионния режим*. Не е известна причината, предизвикала този бунт, но според неизвестния биограф на Александров, той е една от централните фигури в него. *Заедно с другарите си съкласници, Тодор напусна пансиона и всички се настаниха в хана на съкласника им Кирил Стоянов, близо при правителствения дом. Сръбският консул, възползуван от този бунт, е отишъл в хана и е предложил на учениците да ги изпрати всички в Белград на стипендия, където да довършат на държавни разноски и Висшата школа. Най-кроткия от класа Тодор, в тази среща е бил най-яръстият противник на всеки помисъл, да се водят каквито и да са разговори със сръбския консул. С най-остри думи той се нахвърля срещу самия консул и с думите „Шумадијско свинство“ му посочва вратата. След тази сцена с консула другарите бунтовници се групират около Тодора и той, почти най-малкия от класа, взема ръководството на борбата. Скопските граждани се опитват да убедят учениците да се върнат в пансиона и когато те отказват, митрополит Синесий ги заплашва чрез властта да се върнат. При тази закана в самата митрополия пръв Тодор вдига своя чадър и го слага върху главата [удря] на владиката, другарите му се нахвърлят върху епархийските съветници и им нанасят един побой... Пребит е и Георги Китинчев, влиятелен българин, влязъл в споразумение с руския и сръбския консул.*

Пробинените ученици са заведени лично при валията на Косовския вилает Хафъз Мехмед паша Ерзурумлу, който тогава е враждебно настроен към българската църковно-училищна община и толерира сръбската пропаганда. На срещата с валията муавинът Сивриев нарича младежите „разбойници“, на което Александров отговаря, че Сивриев е *турско мекере* и шпионин. Валията, свидетел на тая разпра, запитал от къде е това момче и чие е. Като му казали, че е от Щип и син на учителя Александър п. Орушов, който е вече бил отбележан в списъка му, като *комитаджия*, казал: „Това дете ще бъде *биринджи комита*“. Анекдотичният характер на тези сведения провокира скептицизъм у редица историци, но сестрата на Тодор – Константина Александрова, потвърждава случая, въпреки не-малкото разлики. Според нея, побоят е нанесен не на владиката и неговите съветници, а на сръбски пропагандатор, влязъл в пансиона:

Тоя пропагандатор издебва, когато всички учители и надзиратели напуснали пансиона, влиза в двора, събира всички ученици и почва да ги увещава, че те не са българи, а сърби. Обаче, разправя ми неговия [на Т. Александров] съученик Игнат Мангърв, „изведнаж като стрела се спуска Тодор срещу пропагандатора и отде взе тоя чадър, почна да му нанася такива удари, че сърбина не знае как да избега, гонен до външната врата. Тая смела постъпка удиви всички ни, защото никога не сме очаквали от него такава смелост“.

Победението на Александров е закономерна последица от антагонизма на скопските българи срещу сръбската пропаганда. Според Константина Александрова, революционизирането на брат ѝ започва преди завършването му в Скопие. Положението след уницената търпи бърза промяна – през същата 1896 – 97 г., в града около българската митрополия се прилепиха яко всичките еснафи и всичките енории и поведоха активна борба срещу сърбоманството. В рамките на по-малко от година българите успяват да си върнат Нерезкия манастир, да изкоренят сръбската пропаганда в скопските села и да маргинализират малкото скопски сърбомани. По този повод през 1897 г. Христо Матов пише брошурата си „Отпагъка на сръбската пропаганда в Скопската епархия“, където класифицира сърбоманите в четири категории: *старите гъркомани, истуркани* (отритнати от обществото), *сърбомани за дневен инат* и *сърбомани* – нови патриаршисти. Убеден, че в Скопско няма *сърбомани-убедени сърби*, Матов стига до заключението, че сръбската пропаганда *фактически е изгубила во сички каази на Скопската епархия*. В този период Матов и Александров виждат в умален мащаб естеството на бъдещата борба на македонските българи – срещу троен, неофициа-

лен съюз между османските власти, гръцката и сръбската пропаганда. Годините им в Скопие са само прелюдия към трагедията, на която и двамата ще станат свидетели.

Междувременно, съдбата отрежда на семейство Попорушеви първото от поредица тежки изпитания. През 1897 г. Александър Попорушев умира при неизяснени обстоятелства.⁶ Смъртта му поставя семейството в деликатно финансово положение, а издръжката за обучението на Тодор Александров се поема от по-голямата му сестра Екатерина.

В следващите години Матов се утвърждава като един от най-добрите познавачи на българския национален въпрос, а неговите прагматични тезиси се превръщат в гръбнака на македонската революционна система. Като проникателен теоретик, Матов ще обезпечи основата, върху която Александров да стъпи в своята революционна практика. Прилепският войвода Петър Ацев отбелязва, че мъчаливият стружанин *представлява една самостоятелна ВМОРО, не върховистка, но пък българска*. Дейността на Тодор Александров доказва, че Матов дълбоко е вкоренил тази концепция в съзнанието му.

През 1898 г. Тодор Александров завършва Скопското българско педагогическо училище. Освен, че вече официално може да преподава, той е заклет и в редовете на ВМОРО заедно със съвипускниците си именно от Христо Матов. Революционното кръщение на Александров е последвано от незабавното му назначение като екзархийски учител и революционен ръководител във Винаца.

⁶ Внучката му допуска, че е отровен от лечител гъркоман, а дъщеря му Константина твърди, че е отровен от *знахара Буджо*, подкупен от османците.

ПРЕЗ КОЧАНИ ЗА ГУАДАЛКИВИР

Масовизацията на ВМОРО, осъществена след Ресенския конгрес през 1894 г., засилва мощта на организацията, но същевременно увеличава риска от разкрития. Разширяването на комитетската мрежа и отварянето на тайни канали за оръжие и кореспонденция привличат вниманието на османските власти. Първоначалното впечатление у тях е за изолирани опити за акции и агитация – бомби в Битоля, оръжие в Кочанско, пратка с вестник „Сан-Стефанска България“ на път от Скопие за Тетово и др.

През ноември 1897 г. са извършени убийството и обирът на винишкия богаташ Кязим бег от разбойническата чета на Коте Голчев, навлязла от България без разрешението на ВМОРО, но получила подкрепата на местни дейци. На следващия ден кочанският каймакамин *се явява със стражари и войска във Винаца, подлага селяните на бой и излавя съучастниците на бандата*, сред които е и председателят на Винишкия революционен комитет Георги Йованчев. След обиск е открит нелегалният оръжеен склад в селото. Поводът, който подозрителният Хафъз паша иска за наказателна акция срещу българите, е вече налице. Арестуваният Йованчев издава имената на ВМОРО дейците не само в своята околия, но и в съседните. Така, *интересът на властта се отклони от извършеното обикновено убийство (...) и се съсредоточи върху разкритата конспирация*. Обиските, разкритията и арестите се разпространяват в Щипско, Радовишко, Паланечко, Малешевско, Кратовско, Кумановско и стигат до Скопие и Кавадарци, поставяйки ВМОРО пред заплахата от пълното ѝ унищожение в Скопски революционен окръг. Зверствата и мъченията, на които са подложени местните българи от османската полиция на Дервиш Ефенди, продължават два месеца и провокират възмушението на обществеността в Княжество България и Европа.

Задачата на Тодор Александров близо година след Винашката афера е да възстанови мощта на организацията в Кочанско като отвори отново оръжейните канали с България и върне дисциплината в местните дейци. Доказателство за доверието на Христо Матов в неопитния Александров е, че го назначава във Винаца, центърът на най-крупната афера, която ВМОРО преживява дотогава. Основателното подозрение на Високата порта, знаеща вече за съществуването на организацията,

към екзархийските учители в европейските вилаети, прави задачата на Александров много по-трудна и оформя част от революционната му етика. Още в първите дни на своята дейност, при драконовски мерки, на него му се налага да е далеч по-конспиративен и строг отколкото комитите от незасегнатите околии.

Малко се знае за дейността на Александров във Вiniца, но по резултатите може да се отсъди, че е успешна. Тогава дори Гоце Делчев изпада за кратко в отчаяние за положението отсам Вардар, защото засегнатите околии са тези, където той първо работи. За три години усилена работа, Александров и съвпускниците му Григор Манасиев и Христо Настев възстановяват оръжейните канали, а станалият турски шпионин Йованчев е осъден на смърт и ликвидиран от Мите Блатцалията. Поуките от аферата са извадени – по инициатива на Гоце Делчев и група български офицери е основан Четническият институт, който обучава войводи и четници и поема ролята на предпазващ механизъм за организационната мрежа в случай на афера.

През учебната 1900 – 1901 г., Александров е назначен за учител в Кратово заедно с друг негов съученик – Траян Китанов от Гостивар. Двамата влизат в Кратовския революционен комитет, чиито членове са също Владимир Карамфилов и Иван Шатев. Карамфилов дава тири пристигането на Александров в Кратово на 31 август 1900 г. Двамата с Тодор наемат квартирата на предишния кратовски учител Стоян Антов. *Хазяйката, баба Анастасийца, пише Владимир Карамфилов, беше много приказлива и знаеше всичко какво става в града. Още в първите дни тя ни запозна с характера на по-първите граждани (...). От нея добихме подробни сведения за сръбската пропаганда и за хората, които я поддържаха.*

Като ръководител на Кратовския революционен комитет, Владимир Карамфилов води кореспонденцията с околийските комитети, четите и селата, както и агитацията сред по-възрастните граждани. Касиер на комитета е Иван Шатев, а Тодор Александров е натоварен с агитация сред младежите, създаване и ръководене на градските терористични групи, складването на оръжие и получаването на книжа и вестници от България. Дейците се ангажират с ефикасното организиране на цялата околия, а реакцията не закъснява. Основният стожер на сръбската пропаганда в Кратовско е сърбоманският поп Георги. Заради донесенията му, че домът на Китанов бил комитско свърталище, съученикът на Александров е арестуван, измъчван и съден от османските

власти. Той обаче не издава никого от кратовските ръководители и прегодвратява нова афера.

Окуражени от неочаквания успех, кратовските сърбомани решават да пробват същия метод в по-голям мащаб. През пролетта на 1901 г. под ръководството на Владимир Карамфилов в училището се провежда заседание за успеха и поведението на учениците. Под давление на поп Георги, османската полиция изневиделица нахлува в сградата, където заварва всички учители седнали по местата си, учудени от нередизвиканото нахлуване. Само Тодор Александров стои изправен до високата маса в средата на стаята. Смутен, след кратка проверка, приставът се извинява за сцената и признава, че е бил подведен. Когато същата вечер Карамфилов се прибира в квартирата си, Александров му споделя: *В себе си имах съчиненията на Ботев и в мене се появи борба: да ги задържа ли, или да ги оставя на масата в стаята. Когато си помислих, че може при обиска да се намерят книгите и това да е повод то [училището] да се затвори, тогава реших да ги задържа в себе си и аз да нося отговорност за моята непредпазливост.*

Малко след Великден на 1901 г. в Кратово са разквартирувани тридесетина арнаути начело със Сюлейман чауш, чиято задача е преследването на комити. Заели малка кула в южните покрайнини на Кратово до Раги мост, арнаутите забраняват да минават оттам сватби или каквито и да е шумни чествания. Тогава, в качеството си на учители, Владимир Карамфилов и Тодор Александров са поканени от кратовските граждани на излет на юг от града. *При тръгването забелязах, че Тодор дава някакво нареждане на двама младежи, които веднага изтичаха напред, пише Карамфилов. Какво беше моето учудване, когато видях, че свирачите продължаваха да свирят при минаването покрай кулата на арнаутите...*

На връщане от излета, групата заварва войниците на Сюлейман чауш на поста си. Трима арнаути замъкват в кулата свирачите, а Александров групира своите атенатори около Карамфилов. Когато онбашията се опитва да арестува прилепчанеца, върху него с кама се нахвърля един от арнаутите. Александров успява да реагира навреме и извива ръката на разбойника, спасявайки живота на Карамфилов. След погледено оплакване пред каймакамина и пред Скопския митрополит Синесий, кратовският онбашия е отстранен от поста си, а арнаутите са прогонени. Авторитетът на ВМОРО се повдига сред местните българи, а смелостта на Александров го прави популярен сред младежите в околията.

Междувременно, под османски конвой в града пристига братът на Иван Шатев – гемиджията Павел. Арестуван в Цариград заедно с приятелите си анархисти, след много прекеждия Павел Шатев е интерниран в Кратово, защото е смятан за *третостепенна личност* в опита за атентат в Цариград. Той е член на малоброен кръжок на своенравни и непокорни младежи, силно повлияни от идеите на анархизма и руския нихилизъм, които наричат себе си *гемиджии*, защото по време на ученическите им години в Солун, отегчени, те бягали от час и ходели на пристанището, където помагали да се изваждат лодките на брега.

Познати още от ученическите си години в Скопие, Тодор Александров и Павел Шатев се сприятеляват, въпреки идейните си различия. Опитите на Шатев да привлече Тодор към гемиджиите пропагат, макар последният да приветства *терористическа дейност срещу видни турски сановници и атентати срещу големи банкови и търговски институти в страната* като един от методите за революционна борба. Характеристиката, която Шатев дава през 30-те години за Тодор, се отличава с учудваща обективност, предвид кървавите вражди, дамгосали македонското движение десетилетия по-късно. Той *гледаше на нещата много по-реално и искаше да бъде полезен и на делото, и на своите близки и не му се искаше да прави експерименти. Неговият трезвен ум работеше непрекъснато и той не губеше своите свободни часове, а постоянно работеше и мислеше как да може изобщо да бъде полезен на освободителното движение. Той диреше пътища и методи на действие, за да се организира масата и се създадат грамадни организации, които да бъдат ръководени от един център, който център в даден момент да разполага телом и духом с хората на тия градски и селски организации, за изпълнението на известни революционни акции. Така той мислеше за създаването на една мощна и гъвкава революционна организация, когато аз мислех само как ще можем да направим некой атентат.*

Развитата самостоятелност на Александров и Шатев намира израз в критиките им към Кратовския комитет на ВМОРО и във факта, че те са първите кратовски дейци, „обложили“ българското население с революционен данък. Първоначалните масови откази ги амбицират още повече и те засилват кръговия си натиск върху кратовските първенци, принудени да внесат в комитетската каса по-големи суми от първоначалните. През февруари 1902 г. след получена тайна телеграма от Петър Манджукوف, Павел Шатев бяга от Кратово с помощта на комитета. Пътищата им с Тодор Александров се разделят. Засага.

Ходът на събитията в Македония става все по-динамичен. Шестгодишният период между Винишката афера и Илинденско-Преображенското въстание представлява поредица от афери в различни краища на организационната територия. Политическото напрежение расте паралелно със стабилизирането и въоръжаването на ВМОРО. Стълкновения между турски аскер и организационни чети не липсват. След успешния период на сътрудничество между Вътрешната организация и Върховния македоно-одрински комитет⁷ в София настъпва разрив между двете организации и борбата между тях в Източна Македония започва да се води с изненадващо ожесточение.

През май 1902 г. Александров е назначен за учител и организационен ръководител на революционния комитет в Кочани. Градът е пресечна точка на два оръжейни канала към свободна България, създадени от Гоце Делчев. Именно те и положението на Александров в организационната йерархия на ВМОРО са ключови за конспирацията, с която той се ангажира.

Лидерът на гемиджиите Орце Попйорданов е убеден, че Османската империя трябва да рухне заедно с крепящите я европейски капитали, но кръжокът не разполага със средства за атентати. През февруари 1903 г. Борис Сарафов им осигурява десет хиляди франка и пратка с хиляда килограма меланит през Марсилия за Дедеагач, иззета от члена на ЦК на ВМОРО Иван Гарванов. Организацията смята подобни действия за вредни преди избухването на масово въстание, но амбицираните гемиджии закупуват нови двеста и петдесет килограма меланит, които планират да пренесат до Солун през тайните оръжейни канали, свързващи Кюстендилско с Източна Македония. С тази задача е натоварен Павел Шатев като човек, познаващ дейците в Кратовско и Кочанско. Позицията на Александров като кочански революционен ръководител и познанството на гемиджията с него са достатъчно обещаващи за успеха на преноса. Шатев минава границата с четата на Ангон Кьосето и изпраща тайно писмо до Александров, в което го моли за помощ при пренасянето на експлозива. Положителният отговор е изненадващо бърз.

Подробности за преноса на експлозива дава друг гемиджия – Тодор Органджиев, с когото Шатев е във връзка. За да уреди преноса до род-

⁷ Върховният македонски комитет (осн. 1895 г., от 1900 г. – Върховен македоно-одрински комитет) е ръководният орган на Македоно-одринската организация в България, съставена от македонски и тракийски емигранти в Княжеството. Благодарение на комитета в редиците на движението влизат много български офицери, а ВМОРО получава редовно финансиране. Претенциите на ВМОК за лидерство на движението се сблъскват с тези на ВМОРО и предизвикват разкол, чиито последици никога не са изцяло надмогнати.

ния си Велес, Органджиев заминава при съгражданите си Хадживасилеви в Кочани. От тема на тема, гемиджията стига до същината на идването си – *когато ги попитах за Тодор, те си прехапаха езика*. Същата вечер двамата Тодоровци провеждат разговор, а на следващия ден в Кочани пристига първата пратка експлозив в десет пакета за маково семе. За целта е използван оръжейния канал Саса–Кочани–Велес. *Динамитът требваше да се препрати на части от по 20 – 30 кг в сено до Кочани, а оттам Тодор Органджиев требваше да го препрати до Велес в чували с ориз*. Прочутият кочански ориз е единствената стока, която не буди подозрението на османските власти и затова още при втората им среща, Александров и Органджиев се спират върху нея. Всеки вторник, в продължение на шест седмици, пратки с кочански „ориз“ пристигат в едно от централните велешки ханчета. От Велес динамитът е препращан в Солун в тенекци за шарлаган, след което е складиран в прокопания от гемиджиите тунел под „Банк Отоман“.

Конспиративността на Тодор Александров е ключов фактор в пренасянето на експлозивите. На практика той действа в разрез с директивите на ВМОРО, която се стреми да предотврати преждевременните атененти на неконтролируемите гемиджии. Ситуацията наподобява своенравното поведение на винишките дейци, довело до Винишката афера. Заточението на ръководни дейци от Скопския революционен окръг остава вакуум, запълнен от енергичния Тодор Александров, който установява личния си контрол върху околията. Строгостта му обезпечава мълчанието на кочанските дейци и показва ръководната заявка и самочувствието на новоутвърдения кочански революционен лидер. Акцията с пренасянето на динамита е проведена, без нито един замесен да издаде участниците пред ЦК на ВМОРО. Доколко обаче Александров знае подробно за замисъла, е трудно да се каже. Според Павел Шатев Тодор знае плана, но Органджиев е категоричен, че кочанският ръководител е в неведение за предстоящите събития.

Освен молба за помощ, Шатев донася и тревожните вести за Солунския конгрес на ВМОРО, на който е взето решение за масово въстание. По това време през Кочанско минават най-много чети от България към вътрешността, за да подготвят населението за задаващия се бунт. В село Оризари Павел Шатев и Стоил Антоф от четата на Владислав Ковачев се срещат тайно с Тодор Александров и Григор Манасиев. *Ние, като им съобщихме, че въстанието е почти предрешено, че много чети заминават по всичките райони, че пролетта носи изненада, те останаха*

смаяни. Кочанска революционна околия е все още крайно неподготвена за въстание, затова е решено да се екипират две големи чети – кочанска и кратовска.

Александров е против преждевременното въстание, но се съобразява с взетото решение и бързо започва подготовката на своя район. Освен окомплектоването на чета и обезпечаването на нейната боеспособност с качествено оръжие, той поддържа облагането на населението с „революционен данък“. Българите са вече достатъчно узрели, за да финансират доброволно делото, но същото не може да се каже за други етноси.

От 1902 г. Уставът на БМОРК (оттогава наричана ТМОРО) се променя под давлението на Гоце Делчев. Ако според първия запазен устав от 1896 г. член на организацията може да е *всеки българин*, то от 1902 г. организацията *има за цел да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско*, да консолидира всички македонски етноси, не само българския, в борбата срещу османската власт. Тази позиция се приветства от българското население, което като носител на революционната идея, поема и най-големия риск за себе си. Прилагането на тази заявка силно се разминава с теоретичната ѝ основа. Организацията така и не бива приета свойски от небългарското население.

Това Тодор Александров късно осъзнава. През март 1903 г. той облага с данък кочанските власи. След като разбират от чие име действа, власите го издават на османската полиция, която прави обиск на квартирата му на 27 март. Намерена е част от комитетската архива, правилник на четите и ключ за шифър. Александров е незабавно арестуван и още същата нощ е изпратен в Скопие под засилен конвой, *за да не бъде освободен по пътя*. В края на месеца той е осъден от османската власт на 5 години затвор в крепост *за участие в тайната кореспонденция на българските бунтовнически разбойници и в ръководството на бунтовническите работи*. Главният инспектор на румелийските вилаети Хюсеин Хилми паша лично пише писмо до Великия Везир относно *един от комитетските водачи* и настоява намереният правилник за четите да бъде преведен и разпратен до османските органи на реда.

Александров влиза в скопския зандан Куршумли-хан, когато разбира за събитията в Солун. На 15 април 1903 г. Павел Шатев взривява френския кораб „Гуадалкивир“. На следващия ден, Милан Арсов взривява кафене „Алхамбра“, Коста Кирков хвърля бомба пред Гранд Хотел, Илия Богданов – пред кафе „Ньоньо“, Владимир Пингов запалва пожар в „Бож-

ков-хан“, а Димитър Мечев хвърля две бомби пред кафене „Египет“. И всичко това е само прелюдията към основния атенат – Орце Поп-Йорданов вдига „Банк Отоман“ във въздуха и тъй като е застраховал живота си, изплаща десетте хиляди франка на Борис Сарафов, когато куршумите на османската полиция го пронизват на 17 април. На 18 април Цветко Трайков се самоубива след взривяването на бомба, предназначена за солунския валия.

В кореспонденцията на австро-унгарския консул в Солун Р. Хикел се намира писмо, където са цитирани следните предположаеми думи на Борис Сарафов – един от малцината извън кръжока, имащ общо със Солунските атенати: *Солун принадлежи на България и пред очите на Бога и на света Солун ще стане съпругата на България. На 16 април в Солун се проведе сватовски прием съпроводен с оглед. На 25 юни ще бъде отбелязан с по-голяма пищност годежа. Сватбеният прием ще започне няколко месеца по-късно, с всички си блясък и величие.* Сарафов не доживява да види сватбата, но историята е свидетел на още няколко динамитни *годежа*, организирани от Тодор Александров.

Накителия благороден гнев, предизвикал Солунските атенати, води до отговорното турско ожесточение. Репресиите срещу българското население се засилват, а те от своя страна пришпорват ВМОРО да обяви въстанието колкото се може по-скоро, преди властта да го е предотвратила. Въпреки всички щети и удари, които понася, организацията успява да запази самообладание и въстанието избухва на 20 юли 1903 г. – Илинден.

Тодор Александров преживява целия период на въстанието зад решетките на Куршумли-хан, но не изпада в отчаяние. Влажната килия се отразява зле на здравето му, но му дава време, в което той успява да научи френски език и да се сближи с другите затворници, масово от околиците на Скопския окръг. *„Куршумли хан“* *разсипа много революционери, но и създаде много, пише Петър Завоев. Турците пращаха там безразборно всички българи. Ония от тях, които не беха „посветени в делото“* *вън, срещаха се в „Куршумли хан“ с апостолите на свободата, слушаха от тях хубавите приказки за татковината, каляваха се да стоят несъкрушени пред идящите бури и, най-сетне, излизаха от ужасната тая сграда с прогнили гърди и получовеци, но и безстрашни революционери, които поемаха делото на погиналите.* Коце Ципушев смята, че го голяма степен затворът изгражда стоманения характер на Тодор Александров. *Тъмницата му придаде познатия на всички негов мик – суров, мъчалив, с огнен и съсредоточен поглед – за целия му по-нататъшен живот.*

Макар въстанието да не довежда до бленуваната автономия на Македония и Одринско, то провокира Русия и Австро-Унгария да се намесят със съвместен проект – Мюрицщегските реформи. Въпреки очакванията обаче, реформената програма има минимален ефект върху положението на македонските българи. На 26 март 1904 г., след дълги преговори, българският дипломатически представител Григор Начович сключва българо-турското споразумение, с което се амнистират мнозина български затворници, а на други са намалени присъдите. Сред тях е и Тодор Александров, който от пет години присъда, излежава само около тринадесет месеца.

Излизането му през април 1904 г. от затвора съвпада с времето, когато в ръководството на силно отслабената и загубила много от боеспособността си ВМОРО избухват нови личностни конфликти и идейна криза. Ролята на Тодор Александров, този път учител в Щип, нараства все повече.